

УДК 811.161.2:81'36

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.15.6>

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС ЕПІСТОЛЯРІЮ ВАСИЛЯ СТУСА

THE EXPRESSIVE SYNTAX OF VASYL STUS' EPISTOLARY STYLE

Стратулат Н.В.,

orcid.org/0000-0001-7738-4311

*кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри правничої лінгвістики
Національної академії внутрішніх справ*

Яслик В.І.,

orcid.org/0000-0001-6897-6753

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Прикарпатського факультету
Національної академії внутрішніх справ*

У статті за допомогою суцільної вибірки (для добору фактичного матеріалу), а також описового методу з прийомами аналізу, синтезу, класифікації та спостереження розглянуто особливості засобів, які зумовлюють експресивність синтаксису в листах В. Стуса. Експресивність синтаксису зазвичай формується через відносно відхилення від усталеного порядку синтаксичної структури.

Досліджувана кореспонденція, ознаками якої є інтелектуалізм та емоційна насиченість, становить біографічну та інформативну цінність у творчому доробку поета, оскільки є об'єктом дослідження не тільки літературознавців, але й лінгвістів. Описавши фактичний матеріал, доходимо висновку, що В. Стус у своїх листах активно використовує односкладні речення, серед яких найбільш численними є означено-особові та вокативні. Вони допомагають передати авторський задум, розкривають найтонші відтінки психіки поета, надають мові лаконізму, експресії, динаміки, дають можливість уникнути зайвого повторення.

З'ясовано, що В. Стус, намагаючись передати свій психологічний стан, перебуваючи далеко від людей, яким адресує свої тексти, найчастіше вдається до парцеляції, вокативних речень, ускладнювальних компонентів, інверсії, нагромадження однотипних конструкцій, які зумовлюють надмірну експресивність його синтаксису. Спілкування з рідними, друзями, близькими є неоцінним скарбом у визначенні мовної поведінки автора листів, особливостей синтаксису, його ритмомелодики, стилістичних особливостей.

Установлено, що експресивність синтаксису листів В. Стуса забезпечується не тільки синтаксичними формами, але й семантико-прагматичними засобами, за допомогою яких створюється відтінок розмовного стилю. Вибір засобів на синтаксичному рівні є невимушеним, що відбито в безпосередньому вираженні емоцій у структурі та семантиці парцелятивів, звертань, вставлених компонентів тощо. З'ясовано, що важливе місце серед засобів експресивізації тексту посідають етикетні формули, експліковані вокативними реченнями, які традиційно розпочинають і завершують листи, а в тексті втілені у різноманітних вітаннях, пропозиціях, вибаченнях, побажаннях, проханнях.

Ключові слова: експресивний синтаксис, парцеляція, односкладне речення, епістолярний стиль, звертання.

The article is devoted to the description of the features of the means that condition the expressiveness of the syntax in V. Stus' letters with the help of a solid sample (for the selection of the actual material), as well as a descriptive method with methods of analysis, synthesis, classification and observation. The expressiveness of the syntax is usually formed due to the relative deviation from the established order of the syntax structure.

The studied correspondence is characterized by the intellectual and emotional saturation. It is of biographical and informative value in the poet's creative work since it is the object of research of both literary critics and linguistics. Having described the actual material, we conclude that V. Stus actively uses one-member sentences in his letters, among which the most numerous are definite-personal and vocative ones. They help to convey the author's idea, reveal the most delicate shades of the poet's psyche, provide the language with laconism, expressiveness, dynamics, and make it possible to avoid unnecessary repetition.

It has been found out that V. Stus, trying to convey his psychological state, being far from the people to whom he addresses his texts, most often uses parcellation, vocative sentences, complicating components, inversions, accumulation of the same type structures, which cause the excessive expressiveness of his syntax. The communication with his family, friends, and relatives is an invaluable treasure in determining the language behavior of the author of letters, features of the syntax, its rhythm and melody, stylistic features.

It has been stated that the expressiveness of the syntax of V. Stus' letters is ensured not only by syntactic forms, but also by semantic and pragmatic means by which a tint of a relaxed conversational style is created.

Key words: expressive syntax, parcellation, one-member sentence, epistolary style, addressing.

Постановка проблеми. Важливою та водночас оригінальною частиною кожного письменницького доробку є епістолярна спадщина, що становить першоджерело, з якого дізнаємося про художній стиль та майстерність митця. У листах по-особливому виявлено ідіостиль письменника, його манеру письма, індивідуальний інтелектуалізм. Саме тому останніми роками епістолярна спадщина стає об'єктом вивчення не тільки літературознавців, але й мовознавців.

Знаковою постаттю суспільно-політичного життя України другої половини ХХ століття є Василь Стус. Його оригінальне поетичне слово, метафоризація дійсності, експресивність синтаксису зумовлюють неодноразове зацікавлення матеріалом мовознавцями. З мовного погляду Стусів епістолярій менш досліджений, оскільки його листи насамперед були першоджерелом наукових розвідок літературознавців, адже в них виявлені суспільно-політичні ідеї письменника, філософські погляди на життя, художній світ. Так, значний внесок у висвітленні особливостей епістолярію В. Стуса спостерігаємо в роботах С. Богдан [1; 2], Н. Глушковецької [3], Н. Загоруйко [5; 6], Г. Мазохи [10], М. Коцюбинської [7; 8]. Проте науковці присвятили свої дослідження творчому епістолярному доробку письменника загалом, натомість лінгвістичний аспект дослідження листів, зокрема експресивність синтаксису, надалі залишається актуальним та потребує глибшого наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині є достатньо розвідок про експресивність синтаксису як засобу увиразнення художнього тексту, зокрема праці С. Єрмоленко, А. Загнітка, Н. Гуйванюк, В. Ткачук, І. Дегтярьової, Н. Ладиняк, Н. Івкової, Л. Мацько, В. Чабаненка, П. Дудика, О. Матвійчук, Л. Томусяк. У роботах досліджено не тільки синтаксичну організацію тексту загалом, але й конкретні засоби вираження експресивної виразності синтаксису. Як зазначає С. Єрмоленко, варто виділяти два погляди на експресивне в синтаксисі: згідно з першим, експресія пов'язана з модальністю, згідно з другим, експресія корелює з концепцією суб'єктних форм синтаксису [4, с. 222].

Проаналізувавши зазначені праці, доходимо висновку, що найчастіше експресивність синтаксису пов'язують з парцеляцією, сегментацією, синтаксичними ускладнювальними компонентами, нагромадженням однотипних синтаксичних структур (номінативних речень, питальних конструкцій тощо), інверсією, повтором пропозицій.

Щодо лінгвістичного дослідження листів В. Стуса, то в наукових розвідках з'ясовано домінанти мовної поведінки літератора у спілкуванні зі своїми адресатами [11]; проаналізовано форми епістолярних звертань, що стали «своєрідним віддзеркаленням традиційної мовноповедінкової системи українців, домінанти якої сформуливали осердя його власних поведінкових стереотипів» [1, с. 23]. Про мовленнєвий етикет у листах В. Стуса писала Л. Кулішенко, яка акцентувала увагу на широкому використанні у кличній (часто пестливій) формі звертань; наявності традиційних формул на початку і в кінці листа [9]. У роботі Н. Павлик досліджено лінгвостилістичний аспект епістолярної спадщини Василя Стуса, наголошено на особливостях побудови епістолярного тексту в конкретній соціокомунікативній ситуації та специфічних засобах художнього вираження граматичного чи лексичного мовного рівня [12, с. 149].

Постановка завдання. Листи В. Стуса настільки різноаспектні, що можуть бути об'єктом вивчення літературознавців, мовознавців, істориків, психологів, філософів і ще багатьох фахівців з різних галузей, оскільки відзначаються оригінальністю, змістовністю, наявністю особливої світоглядної концепції. Як влучно зауважує М. Коцюбинська про епістолярій В. Стуса, це «своєрідний нерукотворний пам'ятник собі. Магічне свічадо, в якому віддзеркалено і навечно збережено для нащадків образ поета і людини» [7, с. 240].

Дослідження кореспонденції В. Стуса в розрізі експресивного синтаксису дасть змогу глибше збагнути своєрідність художньої виразності епістол до рідних, друзів, колег. Для цього варто виявити й проаналізувати особливості синтаксичних конструкцій, з'ясувати їхні виражальні можливості в текстах листів. Об'єктом дослідження є листи В. Стуса до дружини, сина, сестри Христини, друзів, І. Чикаленка, І. Корсунської [13].

Виклад основного матеріалу. В епістолярній спадщині В. Стуса чітко простежуємо три види листів, а саме відкриті, в яких порушено актуальні громадянські й культурні проблеми, листи до друзів та листи до рідних, зокрема сина, дружини, сестри. Оскільки тематика цих листів інша, то це, відповідно, впливає на структуру та мовні особливості епістол. Загалом структура листа В. Стуса стандартна, адже вона складається з п'яти головних частин, таких як вітання, оволодіння прихильністю адресата, повідомлення основної інформації, просьба, прощання.

Експресивність синтаксису насамперед визначає взаємодія лексико-семантичного та морфолого-синтаксичного рівнів мови. Одним з найчастотніших засобів експресивізації синтаксису в листах В. Стуса є синтаксична форма речення, яка відбита в його структурі. Структура речень досліджуваного епістолярію дає підстави говорити про перевагу односкладних еліптичних речень, парцельованих конструкцій, які, вважаємо, створюють конотативні сенси в листах. Попри те, що у мовознавстві немає однобічного погляду на природу та структуру односкладних речень (Г. Арполенко, К. Городенська, В. Горпинич, В. Горняний, А. Загнітко, З. Іваненко, Н. Москаленко, І. Сушинська, Л. Біятенко), які, як і двоскладні, мають значні виражальні можливості, трактуємо їх як особливий семантико-структурний вид простої конструкції, в якій предикативний центр складається з єдиного головного члена речення.

Оскільки кореспонденція В. Стуса зосереджена на внутрішньому світі автора, відбиття якого вимагає передавання розмаїтого світу настроїв, переживань, то речення в листах часто незакінчені, еліптичні, односкладні. В. Стус використовує майже всі види односкладних речень, які дають йому змогу всебічно передати свій психологічний стан, перебуваючи далеко від людей, яким він адресує свої тексти. Листи до рідних пройняті глибоким психологізмом, що засвідчують демінутивні назви адресата у звертаннях (*Люба Льолю, Надіє, Павле, не майте гніву й Ви. Дорога Михасю!*).

Звичайно, для вираження своїх думок, вражень, почуттів у розповідях про події чи про себе переважають складні синтаксичні конструкції з різними видами зв'язку. Складні речення дають змогу відтворити всю багатовекторність людського мислення або ситуацію спілкування. Причому особливої синтаксичної стрункості аналізованим листам надає ритмічне межування складних і простих конструкцій, уживання одно-

рідних членів речення, відокремлених конструкцій, питальних речень, звертань, повторів тощо. Улюбленим синтаксичним прийомом В. Стуса є партикуляція: *Дорога Михасю! Дорогі Світлано, Юрку! Дорогі Льолю, Надіє, Павле! Дорогі Рито, Борисе! Вирішив я відтепер писати от такі гуртові листи.* Окрім зменшено-пестливих звертань (*Михасю, Юрку, Льолю*), які структуровані окремими реченнями, в останній конструкції використано також інверсію, яка досить часто трапляється в листах для відображення ефекту безпосереднього емоційно-інтелектуального спілкування.

За нашими спостереженнями, в епістолярії поета переважають односкладні речення з головним членом, вираженим дієслівною формою, серед яких найчастотнішими є означено-особові та безособові. Виразною ознакою означено-особових речень є тенденція до нульових підметів, що відповідають 1-й або 2-й особі. Кожен лист, як правило, завершується використанням формул подяки, побажання чи вибачення, які мають форму означено-особового речення: *Обіймаю Вас. Будь здорова! Будь щаслива! Здоровлю Вас із Великоднем. Пишіть усе ж таки хоч гуртові листи. Тепло обіймаю. Пам'ятай мене! Бажаю щастя тобі й твоїм ближнім. Дуже дякую. Валеріє, перепрошую за довгу навзу. Зичу добра. Зичу Вам веселих свят.* Як бачимо, єдиний головний член речень за семантикою (переважно дієслово емоційного стану) є сприйняттям чи етикетною формулою (подяки: *Дякую за листа для Євгена С.*; прохання: *Прошу – при нагоді – передайте їй великий привіт! Прошу Тебе – візьми з собою для мене трикотажний спортивний костюм чорний або синій і поганенький шарф; вибачення: **Не майте гніву й Ви** – надто багато листів зникає; **Вибачай** мені, любя моя, мій безпробачний гріх перед Тобою; побажання: **Бажаю щастя тобі і твоїм ближнім**; прощання: **Цілую Вас усіх і обіймаю**).*

Якщо конструкції з головним членом-дієсловом 1-ї особи однини мають за мету інформувати про події в житті автора листа, його почуття та наміри, то структури з головним членом-дієсловом у 2-й особі, часто імперативного способу, спонукають адресата до виконання певної дії: *Пиши поки на Головоштамт. Напиши, як там Марта, Льоля, Ляля, вітай їх од мене. Більше мені не пиши. Однак прости мені! Пробачте мою довгу мовчанку. Будьмо ж! Перекажіть мої щирі вітання пані Вірі Вовк, Вашому чоловікові, всім людям.* Автор у таких реченнях вимагає від читача певної поведінки, вони відображають авторське світовідчуття, відзначаються емоцій-

ною насиченістю, що дає змогу ввести читача в умови, за яких був написаний лист. Такі речення мають здебільшого сповідальний характер.

Засобом створення експресивності у листах також є речення, в яких головний член виражений безособовими формами дієслів або словами категорії стану, які найкраще відбивають переживання автора: *Шкода. Усе засипано снігом. Мені ведеться до певної міри добре. А їм якраз і не їсться. Най щастить!* Хоча конструкції з безособовою формою дієслів є не частотними, вони все ж таки вигідні для В. Стуса, оскільки репресивна система часто перехоплювала його листи, тому безособовий характер конструкцій міг завуалювати семантику висловленого. Засобом стилізації листів також є інфінітивні конструкції: *Нелегко підпалити й спалити мої дорогі листи. Доведеться залишитися тут без поїздки додому. Так заховати, спеленати цю зранену, стотривожну самотню душу.*

Для статичних описів В. Стус використовує номінативні речення, вони в певних комунікативних ситуаціях вносять в епістолярне мовлення ефект експресії, художньої образності, формуючи афористичні вислови, такі як в епістолярному фрагменті: *Пречистий глум чекань. Поразка. Усмішка. Поразка.* Номінативні речення в листах часто можуть переривати оповідь, щоб уповільнити її, зупинитися на окремих деталях, звернути увагу на оточення, яке стає тлом подій чи виразником авторських роздумів. *Новогородці, новогородці! Гармонійоване страждання. Бетговен. Добрий магі. Пречистий четвер. Вітання Вашому чоловікові, Вашим дітям і друзям. Ваш Василь Стус.* Називні речення вносять у художній текст емоційне напруження. Хоча такими конструкціями здебільшого констатуються певні ситуації та події, ці констатації увиразнюють психічний стан адресанта епістоли, передають його хвилювання чи інші відчуття, а також фіксують враження, захоплення описуваними картинками, раптові та побіжні сприймання, реакції на певні явища й події.

Часто номінативні речення в художній мові В. Стуса служать для створення предметно-зорової образності. Автор використовує їх також для зображення певного психічного стану, особливостей сприймання навколишнього світу, коли мовець не може встановити зв'язок між розрізненими образами, які сприймаються або виникають у свідомості. Внутрішніми причинами такого сприймання навколишнього світу є насамперед надзвичайна схвилюваність, стан нервового й фізичного виснаження: *Прощання. Сльози. Туга. Звичний біль.*

Кожен лист починається звертанням до адресата, тому в листах виявляємо вокативні речення, які оригінально відображають ставлення до адресата, що виражене в епітетах: *Дорога пані Галю! Моя дорога, моя люба, моя далека сестро! Шановна Ірино Володимирівно.* Ці звертання зумовлені поетовим надзавданням загострити свої роздуми, надати їм емоційності, сповідальності: *Мамо і тату! Моя найщедріша сестро! Дорога Михасю! Дорогі Світлано, Юрку! Дорогі Льолю, Надіє, Павле! Дорогі Рито, Борисе! Моя дорога Христю! Моя люба, моя дорога сестро! Дорога Христинко! Шановна Христинко! Шановний Іване Микитовичу! Вельмишановний Іване Микитовичу. Люба моя!* Найтепліші слова автор використовує у вокативних реченнях-звертаннях до членів своєї сім'ї, з якими намагався тримати тісний зв'язок.

У листах В. Стуса продуктивним засобом експресивності є також вставлені конструкції: в одному листі залежно від обсягу їх може бути понад десять: *Мав листа від Оксани Яківни (низький їй уклін), від Валерії А., Євгенової дружини (давніше збирався відписати – і трапилася біда). Не здивуйте – дістав четвертого Вашого листа! Перший – від початку березня, другий – з Lorelai і – квітневі (одразу по Великодню – надійшли!). Звичайно ж, новітня німецька поезія (бо я не знаю ні Тракля, ні Бенна, ні Бахманн, ні Целяна до пуття – а знаю окремі вірші) – мене цікавить персоналіями.* Вставлені конструкції утворюють своєрідний другий вимір листів, але водночас зливаються зі змістом головних речень. За допомогою синтаксису поет створює «комунікативну двоплановість і своєрідну адресатну роздвоєність». Так, крім «реального адресата (адресатів)», Стусові «листи мають виразного потенційного читача, свідомо запрограмованого ним самим, що загалом нетипово для епістолярного тексту» [2, с. 49].

Стусові вставлені структури як «потік свідомості», що розвивається на тлі основного сюжету: читач краще розуміє стосунки адресата та адресанта, вловлює певні особисті вподобання автора, дізнається про навколишність тощо. Будова вставлених конструкцій найрізноманітніша: від слів, мінімальних словосполучень до складних речень. Зазвичай обсяг вставленого елемента залежить від структури та змісту основного речення, а також від інтенцій автора в конкретній мовній ситуації для висвітлення важливої інформації, яка, на думку адресанта, є цінною для читача.

З експресивною метою використано в листах питальні речення. Вони імпліцитно вказують на внутрішню боротьбу автора, який не згід-

ний з реальністю, внутрішні конфлікти, вагання та змушують читача думати над відповіддю. Цікаво, що на більшість запитань автор пропонує відповідь: *А «Літературна Україна» поливає статтею Виноградського: і як Вам, Іване, Євгене, хліб їсться? А їм якраз і не їсться; А потім? Коли запасів пам'яті стало б меншати? Коли схотілося б у Кончу-Заспу чи Святошинські ліси чи Карпати? Поки що я особисто проти виїзду.*

Висновки. Отже, листування В. Стуса має виразно діалогічний характер, кореспонденція поета містить різні погляди, у ній можлива боротьба ідей, переконань, уподобань, а це впливає на особливості синтаксису тексту.

Проаналізувавши частину епістолярію Василя Стуса, стверджуємо, що для автора характерні

невимушеність під час вибору певних мовних засобів і безпосередність у вираженні емоцій, що відображено на синтаксичному рівні в частому використанні парцельованих односкладних речень, звертань, вставлених конструкцій, інверсій тощо. Важливе місце посідають етикетні формули, експліковані вокативними реченнями, які традиційно розпочинають та завершують листи, а в тексті втілені у різноманітних вітаннях, пропозиціях, вибаченнях, побажаннях, проханнях. Водночас зазначимо, що творчість Василя Стуса варта подальших студій, оскільки листи є не лише цінним автентичним першоджерелом для осмислення його творчої індивідуальності, але й важливим мовним матеріалом для глибшого дослідження української мови того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богдан С. «Магічне свічадо» епістолярію Василя Стуса. *Дивослово*. 2004. № 1. С. 19–25.
2. Богдан С. Епістолярні діалоги Василя Стуса як цілісна мовноповедінкова система. *Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай* : збірник наукових праць. Острого, 2010. С. 48–95.
3. Глушковецька Н. Епістолярій Василя Стуса як синтез поетичної, літературно-критичної та перекладацької творчості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 ; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.
4. Ермоленко С. Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц : дисс. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)». Київ, 1989. 400 с.
5. Загоруйко Н. Таборовий епістолярій українських шістдесятників (літературно-естетичний дискурс) : монографія. Київ : Смолоскип, 2018. 256 с.
6. Загоруйко Н. Листи Василя Стуса як феномен епістолярної творчості. URL: http://eprints.oa.edu.ua/1322/1/Zagoruiko_230412.pdf (дата звернення: 05.03.2021).
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і літера, 2001. 299 с.
8. Коцюбинська М. Епістолярна творчість Василя Стуса. *Василь Стус. Твори* : у 4 т., 6 кн. Т. 6 (додатковий). Кн. 2 : Листи до друзів та знайомих. Львів, 1997.
9. Кулішенко Л. Мовленнєвий етикет епістолярної спадщини українських письменників. *Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 3. С. 213–221.
10. Мазоха Г. Епістолярій В. Стуса як складова вияву індивідуальності поета. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2014. № 21–22. С. 112–122. URL: <http://japul.donnu.edu.ua/article/view/2817/2856> (дата звернення: 27.02.2021).
11. Омельчук Н. «Най будем щирі...». Одна з граней епістолярної творчості Василя Стуса. Луцьк : Терен, 2006. 39 с.
12. Павлик Н. Художність як один із параметрів епістолярію Василя Стуса. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. № 38. С. 146–149.
13. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. Львів : Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. 1 : Листи до рідних. 496 с. Кн. 2 : Листи до друзів та знайомих. 262 с. URL: Stus_Vasyl.Tom_6.Lysty_do_ridnyh.1576.ua.doc; Stus_Vasyl.Tom_6.Lysty_do_druziv_ta_znajomyh.1576.ua.doc (дата звернення: 05.03.2021).